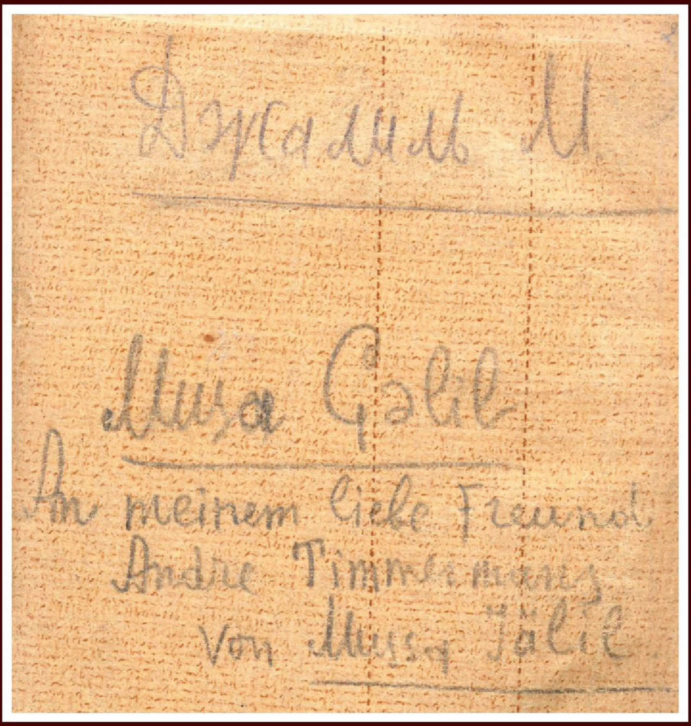

МУСА ҖӘЛИЛ

МОАБИТ ДӘФТӘРЛӘРЕ

МУСА ДЖАЛИЛЬ

МОАБИТСКИЕ ТЕТРАДИ

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО

УДК 821.512.145-1
ББК 84(2Рос=Тат)-5
Җ83
Дж40

Төзүчесе *Равил Рахмани*
Составитель *Равиль Рахмани*

Текстларны гарәп һәм латин графикасыннан күчерүче *Ильяс Мөстәкыймов*
Передача текстов с арабской и латинской графики *Ильяса Мустакимова*

Җәлил, М. М.

Җ83 Моабит дәфтәрләре : төзәт. 2 нче факсимиль басма / Муса Җәлил ; [төз. Р. Ф. Рахмани ; кереш сүз авт. Р. Ә. Мостафин]. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2019. – 215 б.
ISBN 978-5-298-03750-1

Муса Җәлилнең шигырьләре дөнья халыкларының 60 тан артык теленә тәрҗемә ителгән.Бу басма исә – «Моабит дәфтәрләре»нең төп-төгәл күчермәсе – факсимиле рәвешендә басылган җыентык. Әлеге уникаль хезмәт шагыйрьнең олы батырлыгына, үлмәс шигъри талантына яңа заман укучысының тирән ихтирамын һәм мәхәббәтен чагылдыру максатыннан әзерләнде. Төсле фотослайдлар Татарстан Республикасының Милли музее тупланмасыннан алынды.

Джалиль, М. М.

Дж40 Моабитские тетради : факсимильное 2-е изд., испр. / Муса Джалиль ; [сост. Р. Ф. Рахмани ; авт. предисл. Р. А. Мустафин]. – Казань : Татар. кн. изд-во, 2019. – 215 с.
ISBN 978-5-298-03750-1

Стихи Мусы Джалиля переведены на более чем 60 языков народов мира. Но это издание – особое: вниманию читателей предлагается полное факсимиле двух «Моабитских тетрадей». Данный уникальный труд – дань глубокого уважения и любви современного читателя бессмертному поэтическому таланту и несгибаемому мужеству поэта. Цветные фотослайды воспроизведены из собрания Национального музея Республики Татарстан.

УДК 821.512.145-1
ББК 84(2Рос=Тат)-5

ISBN 978-5-298-03750-1

© Татарстан китап нәшрияты, 2019
© Татарское книжное издательство, 2019
© Рахмани Р. Ф., төзү., 2019
© Рахмани Р. Ф., сост., 2019

ҮЛЕМНЕ ҖИҢГӘН ҖЫРЛАР

Үзем үлсәм, исемем, җырым үлмәс,
Ул яңгырар илнең кырында...

М. Җәлил

Һәр елның 15 февралендә, Муса Җәлил туган көндә, җөмһүриятебезнең Дәүләт музеенда «Моабит дәфтәрләре»нең төп нөсхәләре, корыч сейфтан чыгарылып, тамашачылар карамагына куела. Музейга килүчеләр нәни бала учыдай кечкенә генә бу куен дәфтәрләренә аеруча дулкынлану белән карый. Аларда шагыйрьнең изге тойгылары, керсез күз яшьләре... Саргаеп-таушалып беткән кәгазь битләре аның йөрәк тибешен, кул җылысын әлегәчә саклыйдыр сыман...

Әлеге дәфтәрләрнең исән-имин илгә кайтулары — үзе бер могҗиза. Миллионнарча кеше, суга төшкән сыман, эзсез, хәбәрсез югалды. Ә Муса җырлары, дистәләрчә куллар, утлар-сулар кичеп, илгә кайтты.

...Рейхстагка һөҗүм итүче 79 нчы корпус гаскәрләре 1945 елның 29 апрелендә Ратеновер һәм Турмштрассе урамнары чатына килеп җитә. Алда, янгыннан һәм снарядлар шартлаудан хасил булган төтен эчендә, биек кирпеч койма белән уратып алынган, тәрәзәләренә тимер рәшәткәләр куелган шыксыз соры бина күренә. Койма өстеннән берничә рәт чәнечкеле тимерчыбык сузылган. Берлинның оператив картасына карагач, хәрбиләр өчен шул нәрсә ачыклана: фашистларның атаклы Моабит төрмәсе әнә шул икән!

Корпус гаскәрләре төрмә эченә бәреп кергәндә, анда тоткыннар да, сакчылар да булмый. Бушап калган ишегалдында җил генә төрле чүп-чарны, кәгазь кисәкләрен очыртып йөртә. Дүрт катлы төрмә бинасының бер почмагына бомба төшеп, аскы катына кадәр җимереп ташлаган. Бу почмакта төрмә китапханәсе урнашкан булган, күрәсең, — анда китап өемнәре яна. Китаплар ишегалдына да чәчелгән... Ялга туктаган сугышчыларның берсе шул китап өемнәреннән рус хәрефләре белән язылган китап табып ала. Китапның буш калган бер битендә русча болай язылган була: «Мин, күренекле шагыйрь Муса Җәлил, политик яктан гаепләнгән әсир буларак, Моабит төрмәсенә ябылдым. Мөгаен, мине тиздән атарлар. Әгәр бу язу руслардан берәрсенә эләксә, ул Мәскәүдәге язучы иптәшләремә миннән сәлам тапшырсын иде...» Аннары сәлам әйтергә тиешле кешеләрнең исемнәре аталган, беренче итеп Александр Фадеевның фамилиясе күрсәтелгән. Ә соңыннан хатны язучы үзе турында гаиләсенә хәбәр итүләрен үтенгән, адресын да язып куйган.

Бу кәгазь байтак кешеләр кулы аша үткән булырга тиеш, чөнки аңа, Муса язуына өстәп, тагын ике кеше берничә җөмлә язып куйган. Язуларның берсендә, шагыйрь, бәлки әле, исәндер, дигән ышаныч белдерелгән. Ә икенчесен надан яисә кара эчле кеше язган булса кирәк. «Сезнең Джамбулыгыз үлде инде», — дип, Җәлилне Җамбул белән бутап мыскыллаган.

Ничек кенә булмасын, табылдыкны Мәскәүгә, Фадеев исеменә җибәрәләр. Муса Җәлил батырлыгы турындагы беренче хәбәр туган илебезгә әнә шулай кайтып ирешә.

1946 елның мартында Казанга Җәлилнең беренче дәфтәре һәм Абдулла Алишның куен дәфтәре кайта. Бу турыда Алишның тормыш иптәше Рокыя ханым болай сөйли:

— Инде кич җиткән, әмма якты иде әле. Кинәт ишек шакыдылар. Нindидер таныш булмаган кеше ишек артыннан: «Ачыгыз,

ирегез турында хәбәр китердем», — диде. Һуштан язарлык булдым. Сугыш беткәнгә бер ел тулып килә, ә иремнән берниндә хәбәр юк иде. Кабаланып ишекне ачтым да теге кешенең җиңенә ябыштым: «Исәнме ул? Әйтегез дөресен! Исәнме?» Ә ул күзләрен читкә ала, дәшми... Шундук төшендем: Абдулланың исән булуына ышаныч юк... Башым тәмам түнгән булса да, сөйләгәннәреннән шуны аңладым: Абдулланы, Җәлилне һәм тагын берничә кешене немецлар төрмәгә утыртканнар, аннары җәзалап үтергәннәр. Әмма алар төрмәдә соңгы көннәрендә дә шигырьләр язганнар. Әлеге дәфтәрләрне кемдер, төрмәдән алып чыгып, шушы кешегә биргән. Дәфтәр тышына Җәлилләр адресы да, безнең адрес та язылган икән. Ләкин ул кеше килгәндә, Җәлил гаиләсе Казанда юк иде, 1943 елда Әминә кызы белән Мәскәүгә киткән иде. Шуңа күрә ул безгә килгән...

Әлеге кешенең исеме — Нигъмәт Терегулов, ул Башкортстаннан. Терегулов та сугыш вакытында әсирлеккә эләгә, легионга көчләп кертелә. 1944 елда аларны Франциягә, Ле-Пюи лагерена күчерәләр. Шунда чакта Нигъмәт Берлинның Моабит төрмәсеннән чыгарылган һәм шулай ук Ле-Пюигә китерелгән Габбас Шәрипов белән очраша. Шәриповны җәлилчеләр белән бергә кулга алалар. Гаебен исбат итә алмагач (җәлилчеләрдән берсе дә аны сатмый, барысы да гаепне үз өстенә ала), аны төрмәдән азат итәләр. Шулай итеп, ул Җәлил, Алиш дәфтәрләрен ирекә алып чыга. Үзен яңадан кулга алырлар дип курыкып, дәфтәрләрне гарәп язуларын яхшы танучы Әмир Үтәшев белән Нигъмәт Терегуловка тапшыра.

Н. Терегулов, сугыш беткәч, туган якларына кайта, Уфада яши. Почта аша мондый кыйммәтле әйберне җибәрергә җөрьәт итми. Җае чыгу белән, Казанга үзе бара, дәфтәрләрне үз кулы белән тапшыра. Һәм шушы фидакярлеге өчен ул үз тормышы белән түли.

Рокыя ханым, иренең һәм Җәлилнең чын батыр булуларына сөенеп, дәфтәрләрне Язучылар берлегенә, аның рәисе Әхмәт Ерикәйгә илтеп бирә. Терегулов турында да сөйли, ул калдырган адресны хәбәр итә. Берничә көннән соң ук Терегуловны кулга алалар. Шуннан ул эзсез югала. Күп еллар үткәч кенә, аны 1947 елда лагерьда атып үтерүләре билгеле була.

Әмир Үтәшев белән Габбас Шәриповны да кулга алалар, 25 әр елга хөкем итәләр. Шөкер, алар исән кала.

Төрле кәгазь кисәкләреннән үзе тегеп ясаган һәм гарәп хәрефләре белән язылган беренче дәфтәрнең соңгы битенә шагыйрь түбәндәге васыятен теркәгән:

«Татарча язу танучы һәм бу дәфтәрне укучы дуска!

Моны язды татарның билгеле шагыйре Муса Җәлил. Аның тарихы болай. Ул 1906 елда туган. Квартиры Казанда һәм Мәскәүдә. Илдә иң зур шагыйрьләрдән санала. 1942 елны сугышка килде һәм әсир төште. Әсирлектә күп азаплар чигеп, кырык үлемнән калып, ахырында Берлинга китерелде. Берлинда сәяси яшерен оешмага катнашуда, совет пропагандасы таратуда гаепләнеп, кулга алынды, төрмәгә ябылды. Бәлки, аны үлем җәзасына хөкем итәрләр. Ул үләр. Ә аның әсирлектә һәм тоткынлыкта язган 115 шигыре бар. Ул шулар өчен кайгыра. Шуның өчен 115 нең 60 ын гына булса да күчереп калдырырга тырышты. Әгәр бу китап кулыңа төшсә, шигырьләрне яхшылап, дикъкать белән акка күчер, сакла һәм сугыштан соң, Казанга хәбәр итеп, үлгән татар халык шагыйренең шигырьләре итеп дөньяга чыгар. Минем васыятем шул.

Муса Җәлил. 1943, декабрь».

Васыятьтән соң Җәлил «сәяси гаепләнеп утыручы татар егетләре»нең исемлеген язган. Алар — 12 кеше (шагыйрь үзе дә шул санга керә). «Болар татар легионын таркатуда, совет фикерен таратуда, күмәк качу оештыруда гаепләнәләр», — диелгән. Шунда ук шагыйрь хыянәтче М. Җәләлетдинов фамилиясен теркәп калдырган. (Җәлил бу очракта ялгышкан, чынлыкта ул кешенең фамилиясе М. Җамалетдинов була.)

Дәфтәрнең тышкы ягында нindiдер сүзләр карандаш белән тырышып-тырышып сызылган. Бары тик лупа аша карасаң гына, Габбас Шәрипов исемен шәйләргә мөмкин. Димәк ки, Җәлил дәфтәрен кем алып чыгасын белгән булып чыга.

Моннан тыш шагыйрь немец хәрефләре белән «Немецча-төрекчә-русча сүзлек» дип язган һәм гарәп хәрефләре белән «Муса Җәлил. Шигырьләр һәм лөгать. 1943—1944»

дип өстәгән. Әлбәттә, әлеге язу күз буяу өчен генә эшләнгән.

Бер елдан соң Бельгиядәге Брюссель шәһәрендә урнашкан совет илчелеге Казанга Мусаның тагын бер дәфтәрен җибәрә. Аны илчелеккә Бельгиядә яшәүче Андре Тиммерманс тапшыра. Ул Җәлил белән Моабит төрмәсенең бер камерасында утырган, аның кушуы буенча дәфтәрне алып чыккан.

Икенче дәфтәр латин хәрефләре белән язылган, соры катыргы белән тышланган. Катыргыда мондый юллар бар:

«Бу төптә — 33 шигырь.

Әсирлектә һәм тоткынлыкта — 1942.IX—1943.XI арасында язганнарым — 125 шигырь һәм поэма. Ләкин кая язйым? — Үзем белән бергә үләләр.

М. Җәлил».

Титул битенең башында шагыйрь русча һәм немецча исемен, Тиммерманска багышлавын язып калдырган. Ныклап тегелгән дәфтәр тулганнан соң, шагыйрь, күрәсең, тагын бераз кәгазь тапкан һәм бөкләп дәфтәргә өстәгән. Бу өстәмәгә яңадан 17 шигырь язылган.

Шулай итеп, безгә Җәлилнең Моабиттан 93 шигыре һәм 2 парчасы (20 ләп шигырь ике дәфтәрдә дә кабатлана) кайта. Дистәләрчә шигыре һәм бер поэмасының әлегәчә табылганы юк.

Шигырьләре кайта... Ләкин алар шактый гына вакыт басылмыйча ята бирә. Ул елларда китабын чыгару түгел, шагыйрьнең исемен дә әйтергә ярамый. Җәлил сүзләренә язылган җырлар радио аша башкарылганда, сүзләрен кем язганы әйтелми, аларны «халыкныкы» дип кенә җибәрәләр. Аның либреттосы буенча язылган «Алтынчәч» операсын башкарганда да, либретто авторы күрсәтелми. Җәлил әсәрләре мәктәп дәреслекләреннән һәм югары уку йортлары программасыннан чыгарып ташлана.

Мин ул елларда 6 нчымы, 7 нчеме сыйныфта укый идем. Бервакыт укытучы апа, сыйныфка кергәч: «Муса Җәлил шигырьләрен башка өйрәнмибез, ул халык дошманы, хыянәтче булып чыкты», — дип игълан итте, Җәлил рәсемен кара белән сызарга кушты. Барыбызның да кушканны үтәвен тикшерде. Без моңарчы Җәлил шигырьләрен яратып укый идек, «Хат ташучы» поэмасы буенча инсценировка да куйган идек. Шуңа да бу әмерне үтәү йөрәктә тирән яра калдырды.

Соңгы елларда гына билгеле булганча, СССРның Дәүләт куркынычсызлыгы комитеты «Муса Җәлилнең иленә хыянәт итү турында» эш башлаган булган, аны дөнья буйлап эзләгән. Хатыны Әминә Җәлилне көн саен диярлек Лубянкага чакыртып, иренең кайдалыгын сораганнар, аны таптырганнар. Әминә ханым бу вакыйгалар турында әлегә чаклы елый-елый сөйли. Әмма дәреслекләрдән сызып ташлап булса да, халык күңеленнән чын шигъриятне сызып булмый икән! 1953 елның 25 апрель көнен Җәлилнең икенче туган көне дип исәпләргә мөмкин. Бу көнне илебездә беренче мәртәбә Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре»ннән берничә шигыре Мәскәүдәге «Литературная газета» битләрендә басылып чыкты.

Шушы көнгә каршы төндә Әминә ханым төш күрә: шат күңелле, ачык йөзле Муса ап-ак күлмәктән, кулына ак ипиләр тотып, аларны хатынына суза... Ул моңа чаклы да Мусаны төшендә еш күрә. Ләкин Муса гел карадан киенеп күренә, күңеле боек, төшенке була. Кичкә таба аңа редакциядән: «Иртәгә безнең газетаны укыгыз, анда сезнең ирегез турында сүз булачак», — дип шалтыраталар.

Басылып чыгу белән үк шигырьләр халык күңелен яулап ала. Аларны безнең илдә генә түгел, күп кенә башка илләрдә дә тәрҗемә итеп бастыралар. Җәлилне «татар Фучигы» дип атыйлар, аның даны бөтен дөньяга тарала.

Бөек Ватан сугышы елларында фашист илбасарларына каршы көрәштә гадәттән тыш ныклык һәм батырлык күрсәткәне өчен, СССР Югары Советы карары нигезендә 1956 елның 2 февралендә Муса Җәлилгә Советлар Союзы Герое исеме (үлеменнән соң) бирелә. Ә 1957 елда аңа «Моабит дәфтәрләре»ндәге шигырьләре өчен Ленин премиясе бирелә. Муса Җәлил — әлегә илебездә бу ике иң зур дәүләт бүләгенә лаек булган язучылардан бердәнбер кеше.

«Дөнья һәм дөнья әдәбияты, — дип язды ул елларда атаклы азәрбайҗан шагыйре Самәд Вургун, — үз исемнәрен бетмәс дан белән үлемсезләштергән күп шагыйрьләрне белә. Ләкин үз исемнәрен үлемсез иҗаты белән дә, батырларча үлеме белән дә мәң-

геләштергән шагыйрьләр әллә ни күп түгел. Менә алар: бөек Байрон, Венгриянең халык шагыйре Петефи, герой Юлиус Фучик һәм, ниһаять, Муса Җәлил».

Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре» күп гасырлык татар әдәбиятының горурлыгы һәм даны булып санала. Аның гражданлык тойгысы, кешелек дәрте, поэтик көче әлегәчә барыбыз өчен дә үрнәк булып тора. Шуның өчен дә без бу иҗатка олы хөрмәт белән якын килəбез.

Җәлил үзенең бер шигырендә: «Әкияттәге серле йомгак булып җырым калды, сүтелеп юлымда», — дип язган… Инде ярты гасырдан артык галимнәр, әдипләр, меңнәрчә укучылар һәм поэзия сөючеләр бу серле йомгакны сүтәргә тырыша. Күп нәрсәләр ачыклануга карамастан, әлегәчә берәүнең дә җыр йомгагының очына җиткәне юк. Әйтик, Җәлил шигырьләре, 60 тан артык телгә тәрҗемә ителеп, йөзләрчә мәртәбә аерым китап булып басылып чыкты. Әмма моңа чаклы «Моабит дәфтәрләре»нең төп-төгәл күчермәсе — факсимиле рәвешендә басылганы юк иде әле. Бу мәсьәлә күп мәртәбәләр күтәрелсә дә, торгынлык елларында кайбер җитәкчеләребез «Моабит дәфтәрләре»нең «гади халык тарафыннан дөрес аңланмавыннан» куркып, моңа гел каршы килеп торды. Эш шунда: шагыйрь, саклык чараларыннан чыгып, шигырьдәге кайбер юлларны киная белән язган яисә кайбер сүзләрне алдын артка әйләндереп куйган, вакыйгаларны да революциягә хәтле чорга күчереп (мәсәлән, 1911 елга), үзенчә эз югалтырга тырышкан.

Мондый «бутауларны» аңлавы, чыннан да, җиңел түгел. Укучыдан ул күпмедер әзерлек һәм күңел сизгерлеге сорый. Әмма әлеге китап дөньяга чыккач, Җәлилне яраткан, аның иҗатына битараф булмаган һәрбер гади укучы да «Моабит шигырьләре»н шагыйрь ничек язган булса, шулай укый алачак, аның йөрәк тибешен, күңел тетрәнүләрен, кулъязмага карап, үзе сиземли алачак.

Рафаэль Мостафин,
әдәбият галиме, Татарстан Республикасының
Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе,
М. Җәлил исемендәге
Республика премиясе лауреаты
2000

НЕУМИРАЮЩИЕ ПЕСНИ

Коль сам умру, так песня не умрет.

М. Джалиль

Каждый год 15 февраля, в день рождения Мусы Джалиля, в Государственном музее Республики Татарстан выставляются подлинники «Моабитских тетрадей». С каким волнением и сердечным трепетом рассматривают посетители эти крохотные, размером с детскую ладошку, блокнотики с пожелтевшими от времени страницами! Ведь они хранят тепло рук поэта, жар его сердца. Им Джалиль поверил «свое вдохновенье, жаркие чувства и слез чистоту». Их прятал от гитлеровцев во время повальных обысков...

Это чудо, что тетрадки эти, пройдя через десятки рук, фронты и войны, дошли до нас. Миллионы людей пропали без вести, как в воду канули. А стихи сохранились...

В последние дни войны, когда до заветного дня Победы оставалось немногим более недели, войска 79-го стрелкового корпуса нашей армии, штурмовавшие Берлин, вышли в район Моабита. Сквозь дым пожарищ впереди показалось серое мрачное здание за высокой кирпичной оградой. Окна были забраны железными решетками, а поверх стены шла колючая проволока. Заглянув в оперативную карту, командир части выяснил, что это тюрьма «Моабит». На карте она значилась под номером 115 и имела очертания многолучевой звезды неправильной формы.

Когда солдаты ворвались во двор тюрьмы, там уже никого не было — ни охраны, ни заключенных. Кое-где догорали костры из сваленных в кучу бумаг и папок с делами заключенных. В одно крыло тюрьмы попала бомба, разворотившая часть стены и выбившая окна камер. Очевидно, в этом крыле располагалась тюремная библиотека, потому что повсюду были разбросаны растрепанные полуобгоревшие книги. Одно из подразделений корпуса расположилось на отдых во дворе тюрьмы. И вот тут-то, рассматривая старинные фолианты в тисненых переплетах (некоторые — на русском языке), один из бойцов обратил внимание на запись, сделанную на чистой странице:

«Я, известный поэт Муса Джалиль, заключен в Моабитскую тюрьму как пленный, которому предъявлены политические обвинения, и, наверное, буду скоро расстрелян. Если кому-нибудь из русских попадет эта запись, пусть передадут привет от меня товарищам-писателям в Москве».

Дальше перечислялись фамилии писателей, первой среди них была фамилия Александра Фадеева. Потом шла просьба сообщить об этом семье и адрес семьи.

Солдат вырвал эту страницу из книги и, сложив вчетверо, сунул в карман. Бои продолжались, части корпуса двигались на Рейхстаг. Видимо, записка прошла через многие руки, потому что на ее полях сохранилось несколько записей, сделанных разным почерком. Один из писавших выражал надежду, что, может быть, поэт еще жив. Другой, явно шовинистически настроенный, злорадно возражал: что «вашего Джамбула уже нет в живых». И все же записка не пропала. Ее передали в штаб, где нашлись люди, хорошо знавшие имя поэта и его роль в татарской литературе. Записку послали в Москву, в Союз писателей. В сопроводительном письме писавший, очевидно, политрук части, рассказал историю находки и заверил Фадеева, что бойцы отомстят фашистским гадам за гибель советского поэта.

Вот так на Родину пришла первая весть о подвиге поэта.

В марте 1946 года бывший военнопленный Нигмат Терегулов привез в Казань первую тетрадь со стихами Джалиля и тетрадку его друга и соратника Абдуллы Алиша. Вот как рассказывает об этом вдова Абдуллы Алиша Рокыя Тюльпанова:

«...Дело было под вечер. Слышу стук в дверь. Спрашиваю: кто там? Какой-то незнакомый человек просит впустить, говорит, что принес весть от моего мужа. У меня все внутри оборвалось. Ведь уже год как кончилась война. Те, кто выжил, давно вернулись к своим семьям. А от Алиша – никаких вестей. Даже похоронки не было. Умом понимаю, что не дождусь, а сердце все надеется, ждет, не хочет верить в худшее. Открыла я дверь и увидела плечистого черноволосого человека в темном пальто и хромовых сапогах.

– Жив он? Жив? Говорите скорее! Не томите... Только правду!

А он глаза отводит, бормочет что-то утешительное. И тогда я поняла, что надеяться не на что...

Потом, когда я выплакалась и немного успокоилась, человек рассказал, что его зовут Нигмат Терегулов, родом из Башкирии, живет в Уфе. Во время войны попал в плен, в последнее время находился во Франции в лагере Ле-Пюи. К ним в лагерь привезли какого-то человека, сидевшего в Берлинской тюрьме «Моабит» вместе с моим мужем и Джалилем. Их всех фашисты казнили, а этого человека выпустили за недостатком улик. Вот он-то и вынес из тюрьмы тетради Алиша и Джалиля.

Терегулов рассказал, что после окончания войны он привез тетради в Уфу, но долго не мог собраться и приехал в Казань только сейчас. Почте такой ценный груз он не доверил. В тетрадях были адреса. Но семья Джалиля была в это время уже в Москве, в своей старой квартире в Столешниковом переулке. Поэтому он пришел ко мне».

Вскоре после этого Н. Терегулов был арестован органами госбезопасности и через год погиб в лагере. Трагически сложилась и судьба человека, вынесшего блокнот из Моабитской тюрьмы, – Габбаса Шарипова. Прошедший все ужасы плена и фашистских тюрем, он после возвращения на Родину тоже был арестован и «отмотал срок» в сибирских лагерях. Чудом остался жив и остаток жизни проработал рабочим совхоза в Волгоградской области. В живых остался еще один человек, причастный к судьбе этой тетради, – Амир Утяшев, которого друзья по французскому Сопротивлению называли «капитаном Александром». Он вместе с Н. Терегуловым прятал блокнот Джалиля в Ле-Пюи, потом, перед побегом к маки, спрятал блокнот у знакомых французских патриотов. Многие их боевые товарищи, воевавшие в рядах французского Сопротивления, погибли. Но стихи не погибли, стихи вернулись на Родину. На последней странице первого блокнота, заполненного арабским шрифтом, есть такая запись:

«К другу, который умеет читать по-татарски!

Это написал известный татарский поэт Муса Джалиль... Он в 1942 году сражался на фронте и взят в плен. В плену испытал все ужасы, прошел через сорок смертей, затем был привезен в Берлин. Здесь он был обвинен в участии в подпольной организации, в распространении советской пропаганды и заключен в тюрьму. Его присудят к смертной казни. Он умрет. Но у него останется 115 стихов, написанных в плену и заточении. Он беспокоится за них. Поэтому он из 115 старался переписать хотя бы 60 стихотворений. Если эта книжка попадет в твои руки, аккуратно, внимательно перепиши их набело, сбереги их и после войны сообщи в Казань, выпусти их в свет, как стихи погибшего поэта татарского народа. Таково мое завещание.

Муса Джалиль. 1943. Декабрь».

На обложке тетради простым карандашом рукою поэта вписано имя Габбаса Шарипова, впоследствии зачеркнутое. Судя по этой записи, Муса знал, кто должен вынести его блокнот.

Через год, весной 1947 года, Советское консульство в Брюсселе переслало в Казань еще одну тетрадку со стихами Джалиля. В сопроводительном письме говорилось, что тетрадь принес в консульство бельгийский гражданин по просьбе своего друга, бывшего участника бельгийского Сопротивления Андре Тиммерманса. Сам Тиммерманс, сидев-

ший в одной камере с поэтом, не смог приехать в Брюссель по болезни.

Эта тетрадь написана латинским шрифтом. На ее обложке — посвящение «моему любимому другу Андре Тиммермансу» и дата: «1943—44, Берлин». Всего в тетради пятьдесят стихотворений, последнее из которых создано 1 января 1944 года. Девятнадцать из них повторяются: они уже были в первой тетрадке.

Вторая тетрадь значительно тоньше первой. Сшитая из разрозненных клочков бумаги, она содержит всего 33 стихотворения, записанных убористым бисерным почерком. После этого поэт оставил горькую запись: «В плену и заточении — 1942.9—1943.11. — написал сто двадцать пять стихотворений и одну поэму. Но куда писать? Умирают вместе со мной».

Судя по всему, впоследствии Джалилю удалось как-то раздобыть еще несколько клочков бумаги и он записал на них еще семнадцать стихотворений. Листки эти не подшиты, просто вложены в блокнот.

До нас дошло 93 стихотворения и два отрывка. Это, конечно, далеко не все из созданного поэтом. Десятки стихотворений и поэма до сих пор не найдены.

Таким образом, уже в 1947 году Моабитские стихи Джалиля вернулись в Казань. Но прошло долгих шесть лет, прежде чем они увидели свет. Все эти годы имя Джалиля было окружено завесой подозрительности и мертвого молчания. Сборники его довоенных стихов тоже не печатались. Песни на его слова если и исполнялись, то без указания имени автора текста. Опера Н. Жиганова по либретто Джалиля «Алтынчеч», незадолго до этого удостоенная Государственной (Сталинской) премии, также шла в театрах без всякого упоминания имени автора либретто. Его произведения были исключены из школьных и вузовских программ.

Я тогда учился в шестом или седьмом классе. Однажды учительница литературы, зайдя в класс, объявила, что Муса Джалиль (стихи которого мы до этого с удовольствием заучивали наизусть, а по поэме «Письмоносец» ставили инсценировку) — враг народа, поэтому его портрет в учебнике надо зачеркнуть. Вот так, крест-накрест. Она показала, как это сделать, и проследила, чтобы открытое, улыбающееся лицо поэта ни у кого не осталось незачеркнутым.

Как выяснилось, только в последнее время, Комитетом Государственной безопасности СССР было заведено сыскное дело на Джалиля как на «предателя», «изменника Родины, сотрудничавшего с фашистами». Они и его товарищи были объявлены во всесоюзный розыск. Его вдову, Амину Джалиль, чуть ли не каждый день вызывали на Лубянку и требовали «честно признаться», где скрывается Муса Джалиль, которого «ждет справедливая кара советского народа».

Можно было вычеркнуть имя Джалиля из учебников, но нельзя — из памяти народа, из татарской литературы. 25 апреля 1953 года по праву считается днем второго рождения Джалиля. В этот день на страницах «Литературной газеты» впервые была напечатана подборка из моабитских стихов Джалиля.

Амина-ханум рассказывает, что накануне этого дня ей приснился вещий сон: веселый, улыбающийся Муса с буханками белого хлеба в руках. До этого он снился только в черном, тревожный, подавленный... А под вечер ей позвонили из «Литературки»: «Читайте завтрашний номер...»

Стихи Джалиля получили невиданно широкий отклик, не только в нашей стране — во всем мире. В тот же год «Моабитские тетради» были полностью изданы на татарском языке. На следующий год — в переводе на русский язык в Москве (правда, не полностью). Одновременно моабитские стихи переводили на языки братских республик и многих зарубежных стран. О подвиге «татарского Фучика» заговорили во всем мире...

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 2 февраля 1956 года за исключительную стойкость и мужество, проявленные в боях с немецко-фашистскими захватчиками в Великой Отечественной войне, Мусе Джалилю было посмертно присвоено звание Героя Советского Союза. А еще через год Комитет по Ленинским премиям при Совете Министров СССР присудил Джалилю — первому среди поэтов советской страны — Ленинскую премию за цикл стихотворений «Моабитская тетрадь». Надо особо отметить, что Джалиль был и остается единственным писателем в нашей стране (теперь уже — СНГ), удосто-

енным этих двух высших правительственных наград. И пусть сегодня нет Советского Союза, померкло имя Ленина, подвиг поэта, имя его не померкли.

«Мир и мировая литература знают много поэтов, обессмертивших свои имена неувядаемой славой, — писал азербайджанский поэт Самед Вургун, — но таких, как поэт-герой Муса Джалиль, увековечивший свое имя и бессмертными творениями, и смертью, которая сама является подвигом, не так уж много. Вот они: великий Байрон, славный народный поэт Венгрии Петефи, герой Юлиус Фучик и, наконец, Муса Джалиль».

«Моабитские тетради» вобрали в себя и многовековые традиции татарской письменной литературы, и влияние восточной поэтики, и мотивы татарского фольклора, и благотворное воздействие русской и всей мировой литературы. Более того, этот цикл стал новым шагом в развитии этих традиций в татарской лирике XX века. Джалиль обновил и обогатил гражданское звучание, издавна отличавшее татарскую поэзию, привнес в нее яркие героические краски. На этих стихах учились и воспитывались многие последующие поколения татарских, да и не только татарских, поэтов.

Начиная с 1953 года моабитские стихи Джалиля издавались многие десятки раз на родном языке поэта, а также в переводах на русский и другие языки (более чем на 60 языков). Но это издание — уникальное. Впервые вниманию читателей предлагается полное факсимиле двух «Моабитских тетрадей». Разговор о необходимости такого издания поднимался не раз. Но в застойные годы, когда ограничивались дозированной правдой, некоторые партийные идеологи не без основания опасались, что кое-кто может «не так» прочесть и истолковать стихи Джалиля. Дело в том, что узник Моабитской тюрьмы нередко зашифровывал отдельные строки, прибегал к намекам, иносказаниям. Все ли тогда было истолковано именно так, как мыслил, чувствовал поэт? С выходом этого факсимильного издания каждый, кто любит поэзию Джалиля, кто неравнодушен к судьбе его творчества, имеет возможность не просто вчитаться — вжиться в его стихи, почувствовать трепет его чувств, живой свет подлинности, исходящий от этих строк.

Рафаэль Мустафин,
литературовед, лауреат Государственной премии Республики Татарстан имени Г. Тукая, Республиканской премии имени М. Джалиля
2000

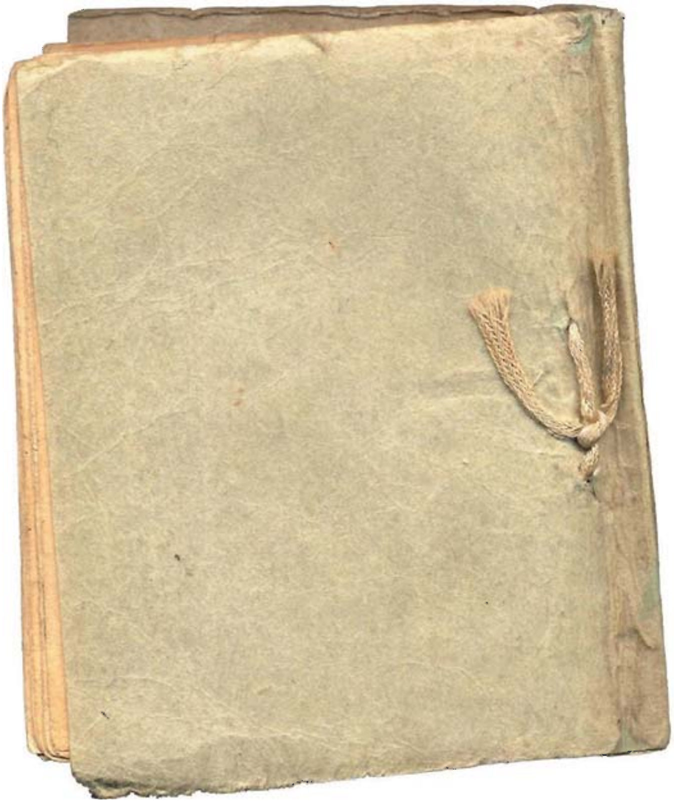

Беренче «МОАБИТ ДӘФТӘРЕ»

Дәфтәрнең тышлыгы

1

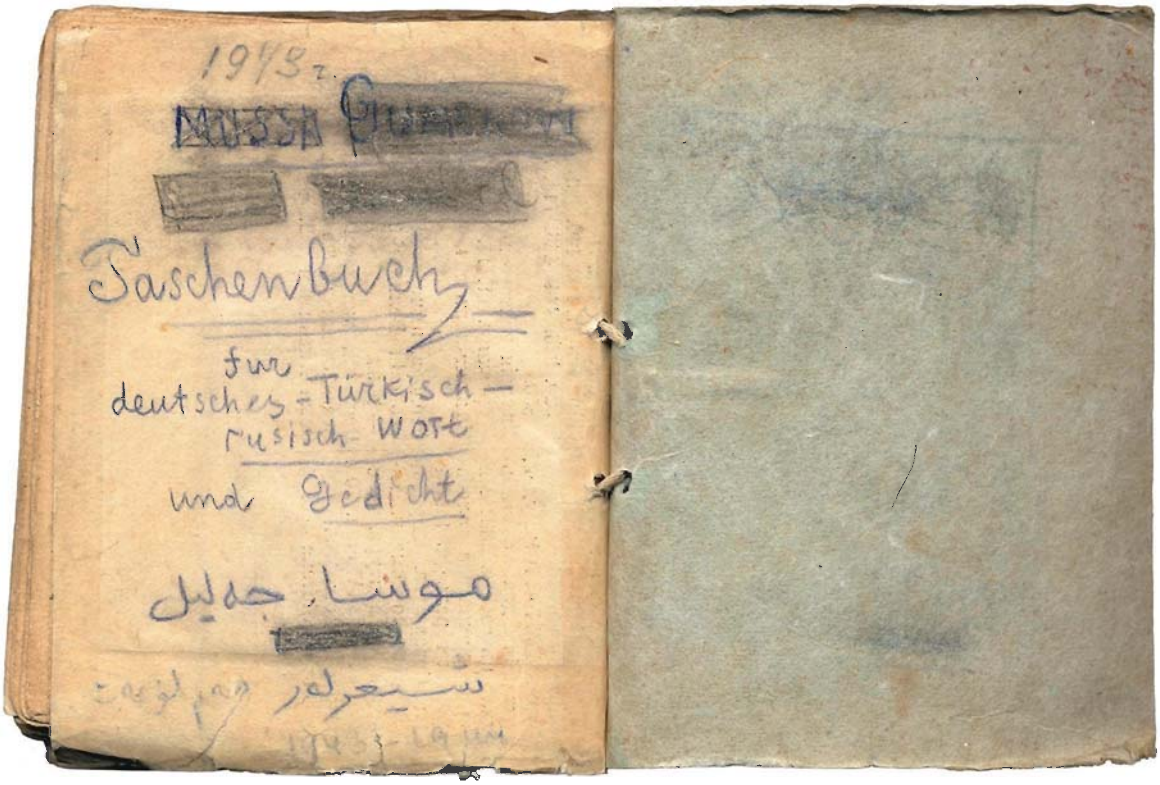

1 *Дәфтәрнең беренче – титул бите* *Дәфтәрнең тышлыгы (эчке яктан)*

1943

Немецча-төрекчә-русча
сүзлек
һәм
шигырьләр дәфтәре

Муса Җәлил
Шигырьләр һәм лөгать
1943–1944

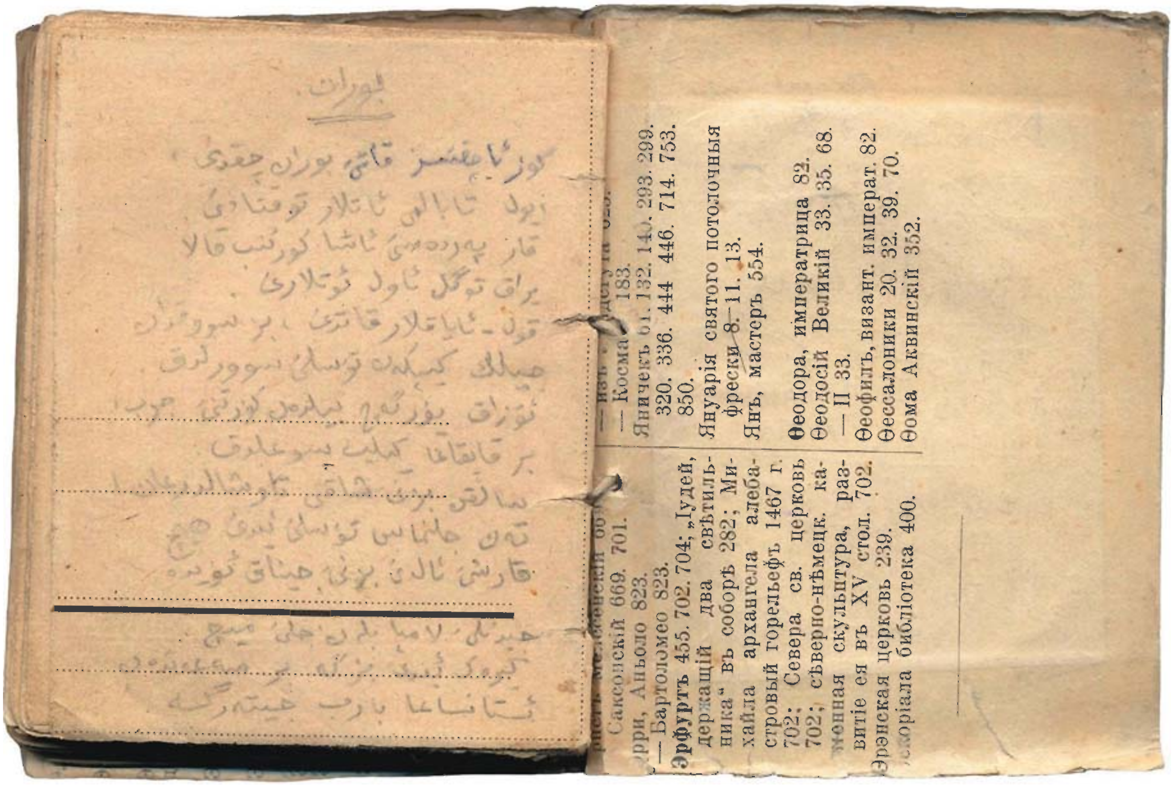

3–2

БУРАН

Дәфтәрнең икенче бите 3–2

Күз ачкысыз каты буран чыкты,
Юл табалмый, атлар туктады.
Кар пәрдәсе аша күренеп кала
Ерак түгел авыл утлары.
Кул-аяклар катты, без суыктан
Җилек кипкән төсле суырылдык.
Озак йөргәч билдән көртне җырып,
Бер капкага килеп сугылдык.
Салкын безне шактый таушалдырган,
Тән җылынмас төсле иде һич,
Каршы алды безне җыйнак өйдә
Җиделе лампа белән җылы мич.
Кирәк иде безгә бер сәгатьтән
Ыстансага барып җитәргә,

5–4

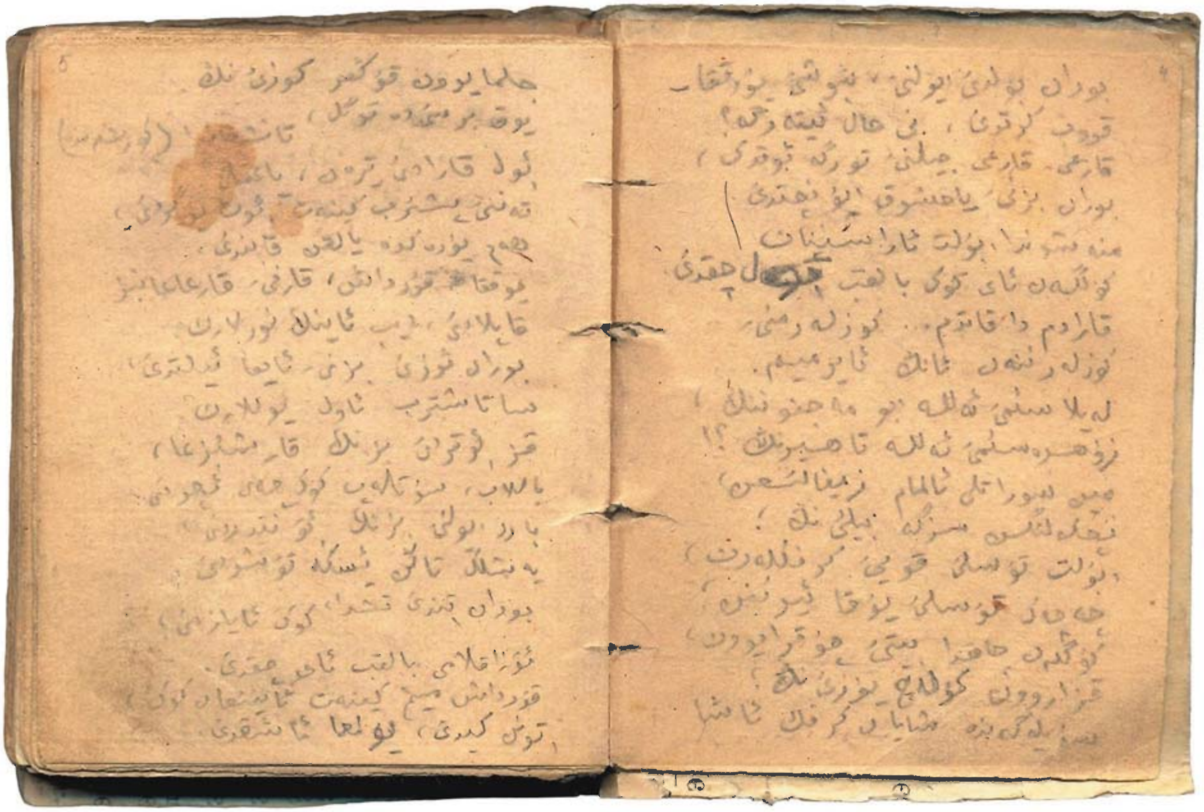

4–5

Буран бүлде юлны, шушы йортка
Куып кертте, ни хәл итәргә?
Каргый-каргый җилне, түргә үттек,
Буран безне яхшы ук йончытты.
Менә шунда болыт арасыннан,
Көлгән ай күк балкып, ул чыкты.
Карадым да каттым... Күзләремне
Күзләреннән аның аермыйм.
Ләйләсеме әллә бу Мәҗнүннең,
Зөһрәсеме әллә Таһирның?!
Мин сурәтли алмам зифалыгын,
Нечкәлегэн сезгә биленең;
Болыт төсле куе керфекләрен,
Чәчәк төсле юка иренен;
Көлгән чакта бите чокраюын,
Кызаруын көләч йөзенең;
Сөйләгәндә, шаян керфек аша
Җылмаюын коңгыр күзенең.
Юк, берсе дә түгел,
Танышканда (күрешкәндә)
Ул карады тирән, ягымлы.
Тәнне пешреп, кинәт ут йөгерде,
Һәм йөрәктә ялкын кабынды.
Юкка, кордаш, карны каргаганбыз,
Каплады дип айның нурларын.
Буран үзе безне айга илтте,
Саташтырып авыл юлларын.
Кыз утырды безнең каршыбызга,
Баллап, сөтләп күк чәй эчерде;
Барыр юлны безнең оныттырды,
Яшьлек таңын искә төшерде.
Буран тынды тышта,
    Күк аязды,
Озакламый балкып ай чыкты.
Кордаш минем, кинәт айныган күк,
Тунын киде, юлга ашыкты.

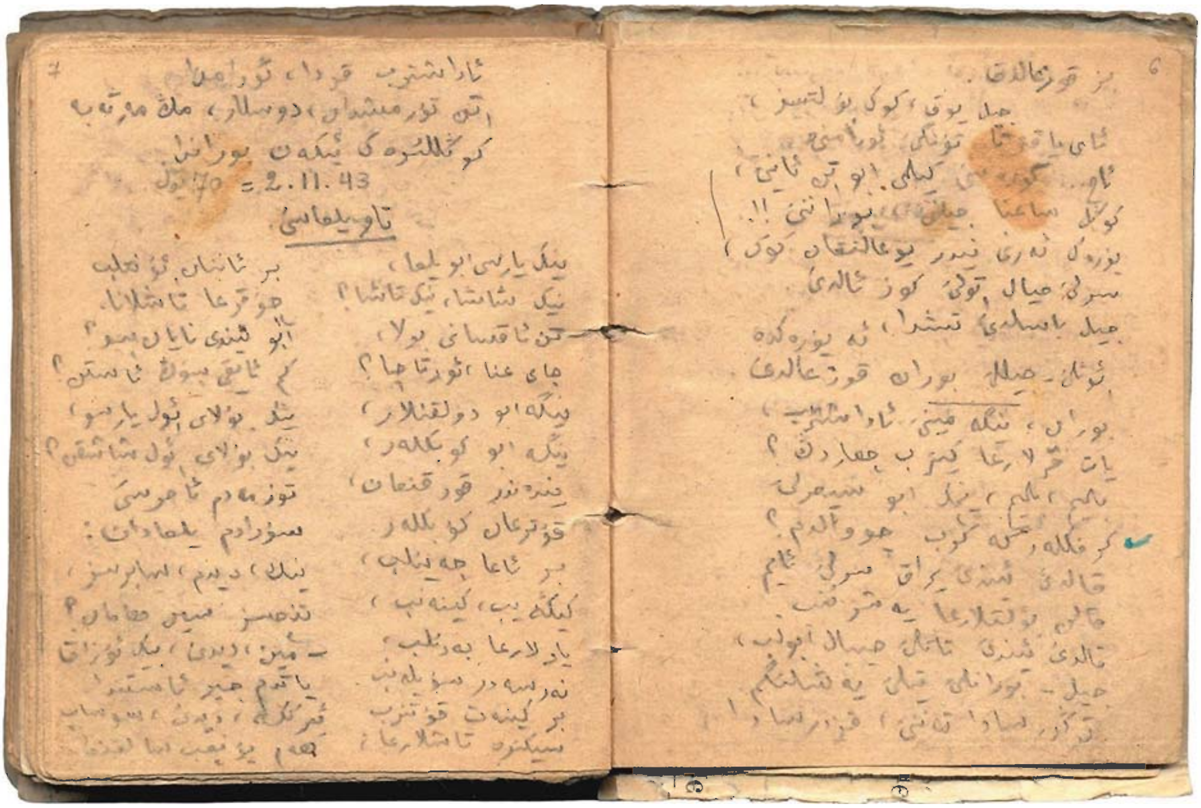

7–6

6–7

Без кузгалдык.
Җил юк, күк болытсыз,
Ай яктырта төнге урамны.
Ах... күрәсе килми бу тын айны,
Күңел сагына җилне, буранны!!!
Йөрәк әрни, нидер югалткан күк,
Серле хыял тулы күз алды.
Җил басылды тышта,
Ә йөрәктә
Утлы-җилле буран кузгалды.

Буран, нигә мине, адаштырып,
Ят кырларга китреп чыгардың?
Белмим, белмим, ничек бу сихерле
Керфекләргә кереп чуалдым?
Калды инде ерак серле аем,
Калын болытларга яшеренеп,
Калды инде татлы хыял булып,
Җил-буранлы тиле яшьлегем.
Туңдырса да тәнне, кыздырса да
Адаштырып кырда, урамда —
Тын тормыштан, дуслар, мең мәртәбә
Күңеллерәк икән буранда.

2.11.43=70 юл

ТАУ ЕЛГАСЫ

Ник ярсый бу елга,
Ник шаша, ник таша?
Тын акса ни була,
Җай гына, уртача?
Нигә бу дулкыннар,
Нигә бу күбекләр?
Нидәндер куркынган,
Котырган кебекләр.
Бер ага җәелеп,
Киңәеп, кинәнеп,
Ярларга бәрелеп,
Нәрсәдер сөйләнеп.
Бер кинәт котырып
Сикерә ташларга.
Бер аннан онтылып,
Чокырга ташлана.
Бу нинди наян су?
Кем айкый соң астын?
Ник болай ул ярсу,
Ник болай ул шашкын?
Түзмәдем, ахрысы,
Сорадым елгадан:
— Ник, — дидем, —
сабырсыз,
Тынычсыз син һаман?
— Мин, — диде, —
бик озак
Яттым җир астында.
Иреккә, — диде, — сусап
Һәм йончып салкынга.

9–8

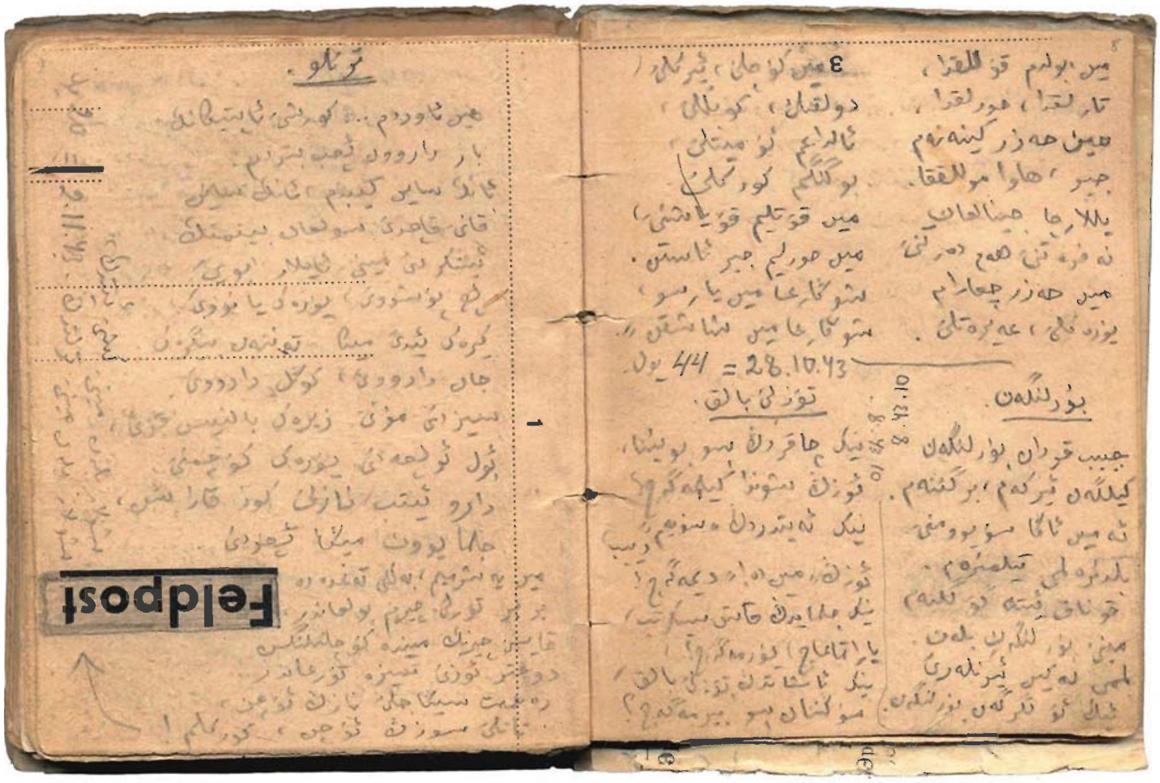

8–9 Мин булдым коллыкта,
Тарлыкта, хурлыкта...
Мин хәзер кинәнәм
Җир, һава муллыкка.
Елларча җыйналган
Нәфрәтне һәм дәртне
Мин хәзер чыгарам —
Йөрәкле, гайрәтле.

Мин көчле, ирекле,
Дулкынлы, күбекле.
Алдагым өмитле,
Бүгенгем күрекле!
Мин котлыйм кояшны,
Мин хурлыйм җир астын!
Шуңарга мин ярсу,
Шуңарга мин шашкын!

28.10.43=44 юл

БӨРЛЕГӘН

Җыеп кырдан бөрлегән,
Килгән иркәм, бер
генәм.
Ә мин аңа сөюемне
Белдерәлми тилмерәм.
Кунак итә гөл генәм
Мине бөрлегән белән.
Белми ләкин, иреннәре —
Иң өлгергән бөрлегән.

8.43.10

ТОЗЛЫ БАЛЫК

Ник чакырдың су буена,
Үзең шунда килмәгәч?
Ник әйттердең «Сөям»
диеп,
Үзең «Мин дә!» димәгәч?
Ник җылмайдың каш
сикертеп,
Яратмагач, йөрмәгәч?
Ник ашаттың тозлы балык,
Соңыннан су бирмәгәч?

8.43.10

ТЕРЕЛҮ

Мин авырдым... Күрше аптеканың
Бар даруын эчеп бетердем.
Аның саен киптем, аның саен
Каны качты сулган битемнең.
Интек(т)ерде мине айлар буе
Эчем пошуы, йөрәк януы.
Кирәк иде миңа тәннән бигрәк
Җан даруы, күңел даруы.
Сиздe моны зирәк бальнис кызы,
Ул үлчәде йөрәк көчемне.
Дару итеп назлы күз карашын,
Җылмаюын миңа эчерде.
Мин яшермим, бәлки, тәнемдә дә
Бер-бер төрле чирем булгандыр.
Кайсы чирнең миндә көчлелеген
Доктор үзе сизә торгандыр.
Рәхмәт сиңа җылы назың өчен,
Татлы сүзең өчен, күреклем!
Шулар белән мине кеше иттең,
Шулар белән мине терелттең.

2.11.43=20 юл

11—10

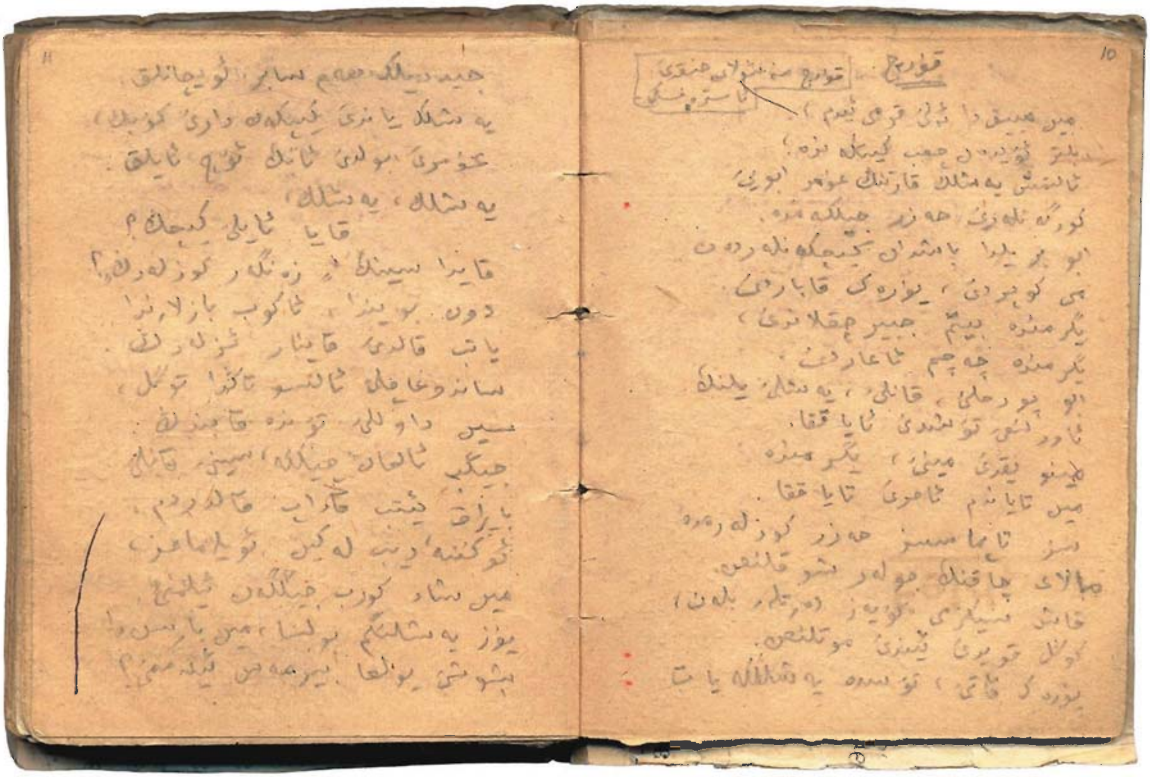

10—11

КОРЫЧ

Корыч менә шулай чыныкты.

Островский

Мин мыек та әле кырмый идем,
Былтыр өйдән чыгып киткәндә;
Алтмыш яшьлек картның гомер буе
Күргәннәре хәзер җилкәмдә.
Бу бер елда баштан кичкәннәрдән
Ми күперде, йөрәк кабарды;
Егермедә битем җыерчыкланды,
Егермедә чәчем агарды.
Бу порохлы, канлы, яшьле елның
Авырлыгы төште аякка.
Мина екты мине, егермедә
Мин таяндым, ахры, таякка.
Сез тапмассыз хәзер күзләремдә
Малай чакның җүләр шуклыгын.
Каш сикерми көяз дәртләр белән,
Күңел куйды инде мутлыгын.
Йөрәк каты, төстә — яшьлеккә ят
Җитдилек һәм сабыр уйчанлык.
Яшьлек янды кипкән дары кебек,
Гомере булды аның өч айлык.
Яшьлек, яшьлек,
Кайда «айлы кичең»?
Кайда синең «зәңгәр күзләрең»?
Дон буенда, окоп базларында
Ятып калды кайнар эзләрең.
Сандугачлы алсу таңда түгел,
Син давыллы төндә кабындың.
Җиңеп алган чиккә сине канлы
Байрак итеп кадап калдырдым.
Үкенә дип ләкин уйламагыз,
Мин шат, күреп җиңгән илемне.
Йөз яшьлегем булса, мин барсын да
Шушы юлга бирмәс идемме?

13–12

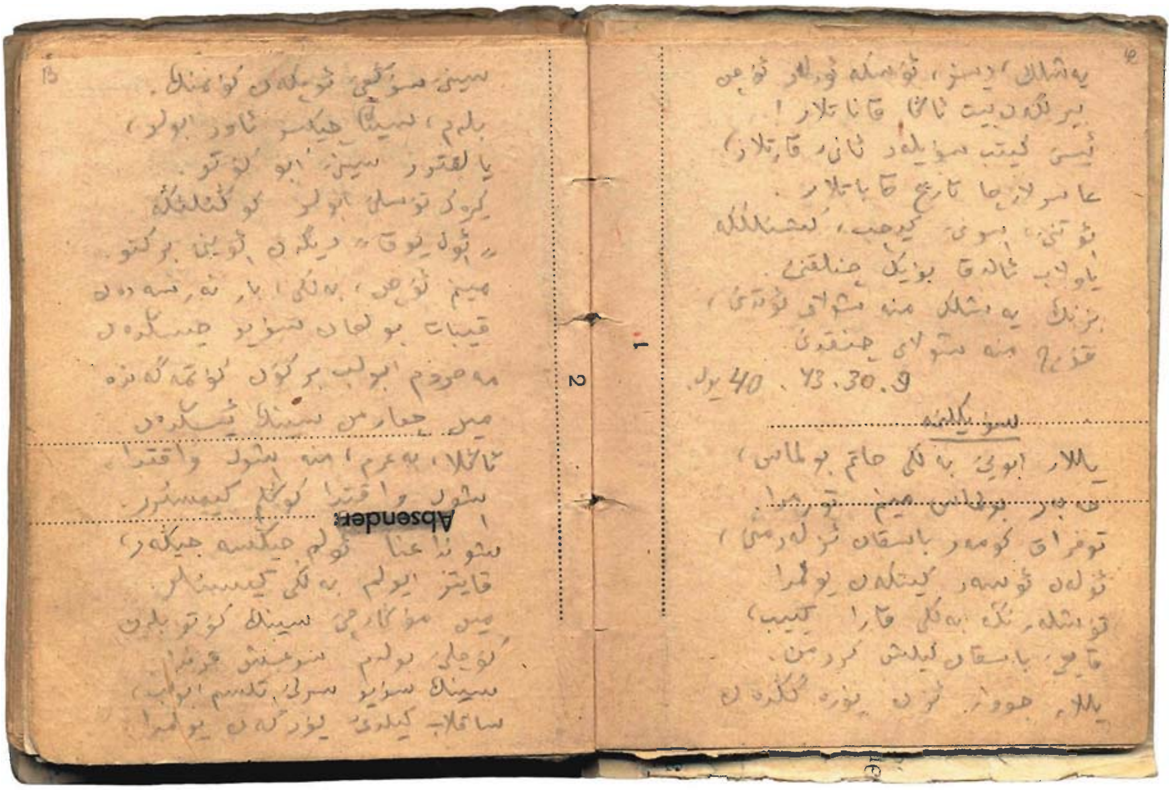

12–13 Яшьлек, дисез, өскә үрләр өчен
Бирелгән бит аңа канатлар!
Исе китеп сөйләр аны картлар,
Гасырларга тарих кабатлар.
Утны, суны кичеп, кешелеккә
Яулап алдык бөек чынлыкны.
Безнең яшьлек менә шулай үтте,
Корыч менә шулай чыныкты.

9.30.43=40 юл

СӨЕКЛЕМӘ

Еллар буе, бәлки, хатым булмас,
Хәбәр булмас минем турымда.
Туфрак күмәр баскан эзләремне,
Үлән үсәр киткән юлымда.
Төшләреңә, бәлки, кара киеп,
Кайгы баскан килеш керермен.
Еллар юар эзен йөрәгеңнән
Сине соңгы үпкән көнемнең.
Беләм, сиңа чиксез авыр булыр,
Ялыктырыр сине бу көтү.
Кирәк төсле булыр күңелеңә
«Ул юк» дигән уйны беркетү.
Минем өчен, бәлки, бар нәрсәдән
Кыйбат булган сөю хисеңнән
Мәхрүм булып, бер көн көтмәгәндә
Мин чыгармын синең исеңнән.
Аңла, бәгърем, менә шул вакытта,
Шул вакытта күңелем кимсе(н)ер.
Шунда гына үлем җиңсә җиңәр,
Кайтыр юлым, бәлки, киселер.
Мин моңарчы синең белән
Көчле булдым сугыш кырында.
Синең сөю серле тылсым булып
Саклап килде йөргән юлымда.

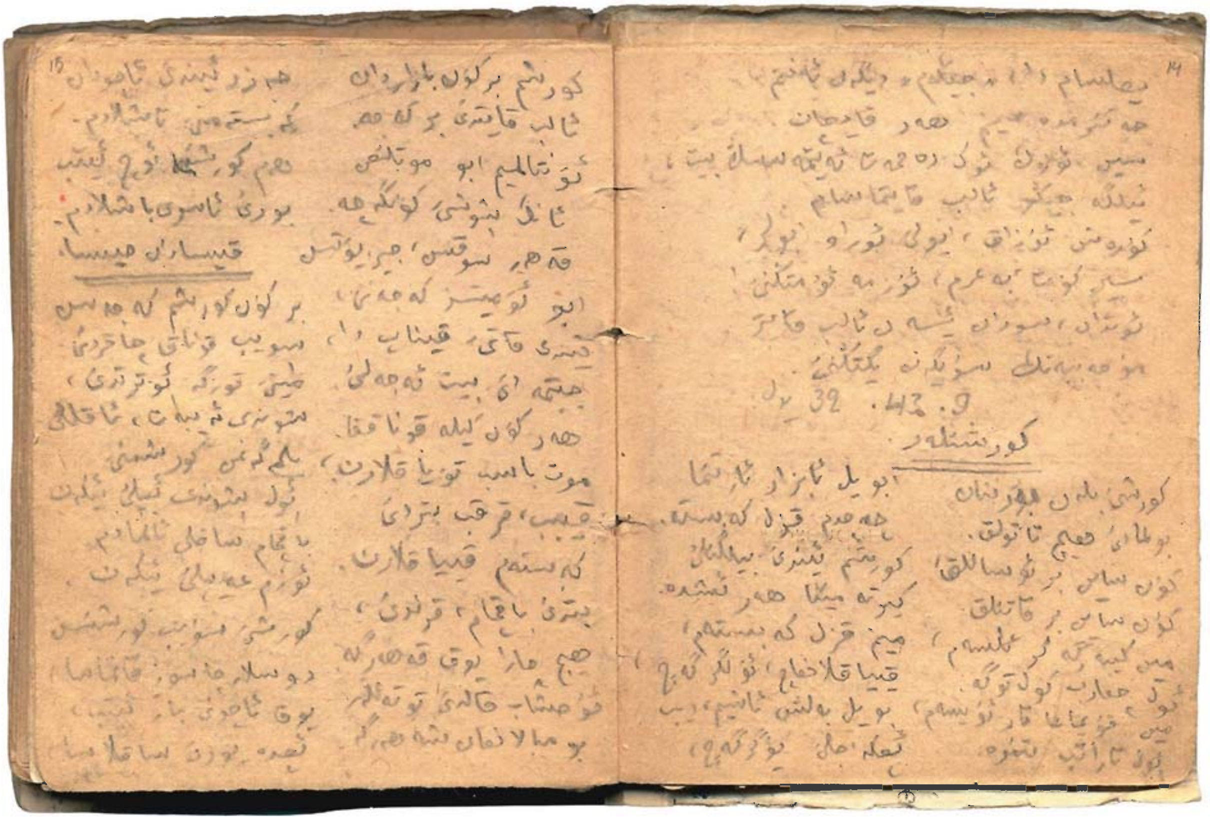

15–14

Егылсам да, «җиңәм» дигән антым
Хәтеремдә минем һәркайчан.
Син үзең үк рәхмәт әйтмәссең бит,
Илгә җиңү алып кайтмасам.
Көрәш озак, юлы урау булыр,
Син көт, бәгърем, өзмә өмтеңне!
Уттан, судан исән алып кайтыр
Мәхәббәтең сөйгән егетеңне.

9.43=32 юл

КҮРШЕЛӘР

Күрше белән борыннан
Булмады һич татулык.
Көн саен бер усаллык,
Көн саен бер катылык.
Мин кибәргә кер элсәм,
Ул чыгарып көл түгә.
Мин коймага кар
өйсәм,
Ул таратып бетерә.

Быел абзар артыма
Чәчтем кызыл кәбестә.
Күршем инде, билгеле,
Киртә миңа һәр эштә.
Минем кызыл кәбестәм
Кыяклангач, өлгергәч,
Быел бәлеш ашыйм
дип,
Эчкә җылы йөгергәч,

Күршем беркөн базардан
Алып кайтты бер кәҗә.
Онталмыйм бу мутлыгын
Аның шушы көнгәчә.
Каһәр суксын,
җир йотсын
Бу өметсез кәҗәне
Нинди каты кыйнап та,
Җитмәде бит әҗәле.
Һәр көн килә кунакка,
Мут басып тоякларын;
Кыеп, кырып бетерде
Кәбестәм кыякларын.
Бетте бакчам, кырылды,
Һич чара юк каһәргә.
Охшап калды түтәлләр
Бомбаланган шәһәргә.

Хәзер инде ачудан 14–15
Кәбестәмне ташладым.
Һәм, күршегә үч итеп,
Бүре асрый башладым.

Кыйссадан хисса

Беркөн күршем,
кәҗәсен
Суеп, кунак чакырды.
Мине түргә утыртты —
Шундый әйбәт, акыллы.
Белмәгәнмен күршемне, —
Ул шундый ипле икән.
Бакчам саклый алмадым, —
Үзем гаепле икән.
Күрше сөеп күршесен
Дусларча сүз катмаса,
Юк ачуны бар итеп
Эчтә бүре сакласа, —

17–16

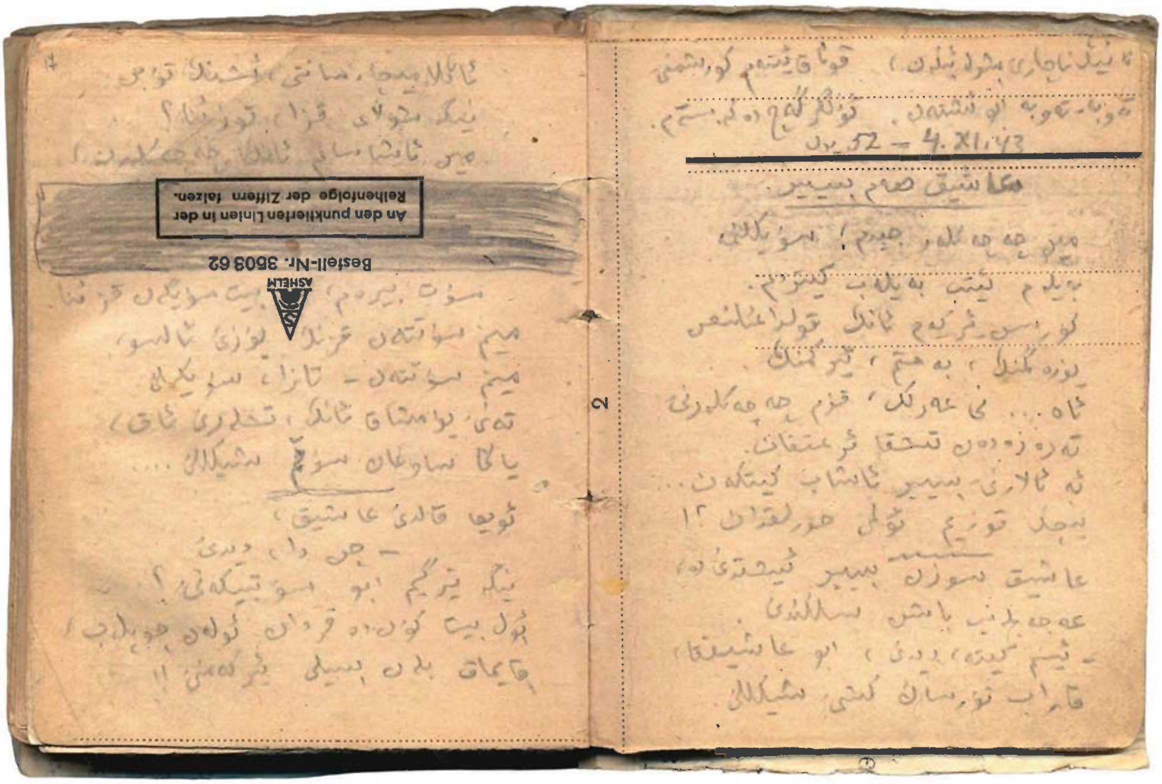

16–17 Иң начары шул икән… Кунак итәм күршемне,
Тәүбә-тәүбә бу эштән. Өлгергәч тә кәбестәм.

4.XI.43=52 юл

ГАШЫЙК ҺӘМ СЫЕР

Мин чәчәкләр җыйдым, сөеклемә
Бәйләм итеп бәйләп китердем.
Күрсен иркәм аның кулдалыгын
Йөрәгемнең, бәхтем, иркемнең.
Аh, ни гарьлек! Кызым чәчәкләрне
Тәрәзәдән тышка ыргыткан.
Ә аларны сыер ашап киткән…
Ничек түзим үлми хурлыктан?!

———

Гашыйк сүзен сыер ишетте дә
Гаҗәпләнеп башын селкеде.
— Исем китә, — диде, — бу гашыйкка,
Карап торсаң, кеше шикелле!

Аңламыйча, сантый, эшнең төбен,
Нигә шулай кыза, тузына?
Мин ашасам аның чәчәкләрен,
Сөт бирәм бит сөйгән кызына!
Минем сөттән — аның йөзе алсу,
Минем сөттән — таза, сөйкемле.
Тәне йомшак аның, тешләре ак,
Яңа сауган сөтем шикелле…

———

Уйга калды гашыйк…
— Чын да, — диде,
Ник тиргим мин бу сөтбикәне?
Ул бит көн дә, кырдан үлән чүпләп,
Каймак белән сыйлый иркәмне!

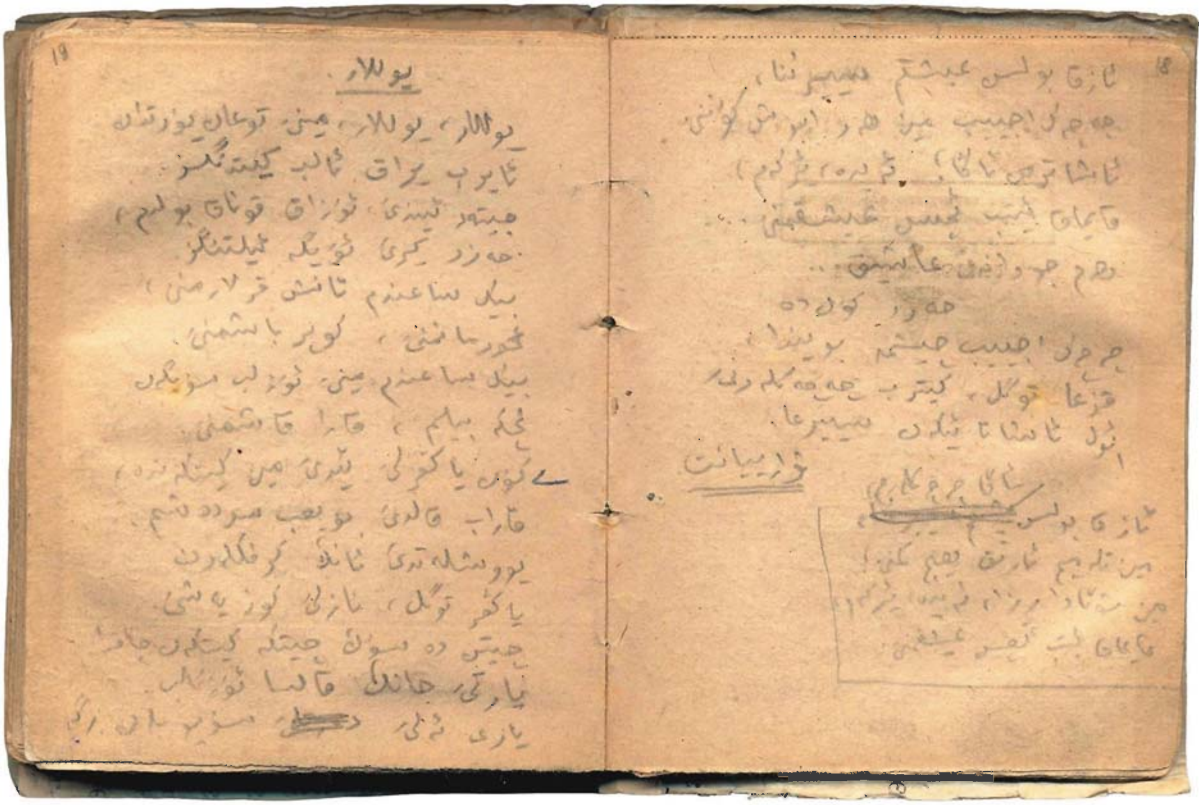

19–18

Азык булсын гыйшкым сыерына,
Чәчәк җыеп мин һәр (буш) көнне,
Ашатырмын аңа; әйдә, иркәм
Каймак итеп эчсен гыйшкымны…
Һәм җуанды гашыйк…
Хәзер көн дә
Чәчәк җыеп чишмә буенда,
Кызга түгел, китереп чәчәкләрне,
Ул ашата икән сыерга.

Вариант

Азык булсын аңа чәчәкләрем,
Мин теләмим артык һичкемне;
Мин шуңа да риза: әйдә, иркәм
Каймак итеп эчсен гыйшкымны.

ЮЛЛАР

18–19

Юллар, юллар, мине, туган йорттан
Аерып, ерак алып киттегез.
Җитәр инде, озак кунак булдым,
Хәзер кире өйгә илтегез.
Бик сагындым таныш кырларымны,
Урманымны, күпер башымны.
Бик сагындым мине өзелеп сөйгән
Нечкә билем, кара кашымны.
Көн яңгырлы иде, мин киткәндә,
Карап калды боегып сердәшем.
Юешләтте аның керфекләрен
Яңгыр түгел, назлы күз яше.
Читен дә соң, читкә киткән чакта
Ярты җаның калса өзелеп.
Ярый әле сөю белән бергә

21–20

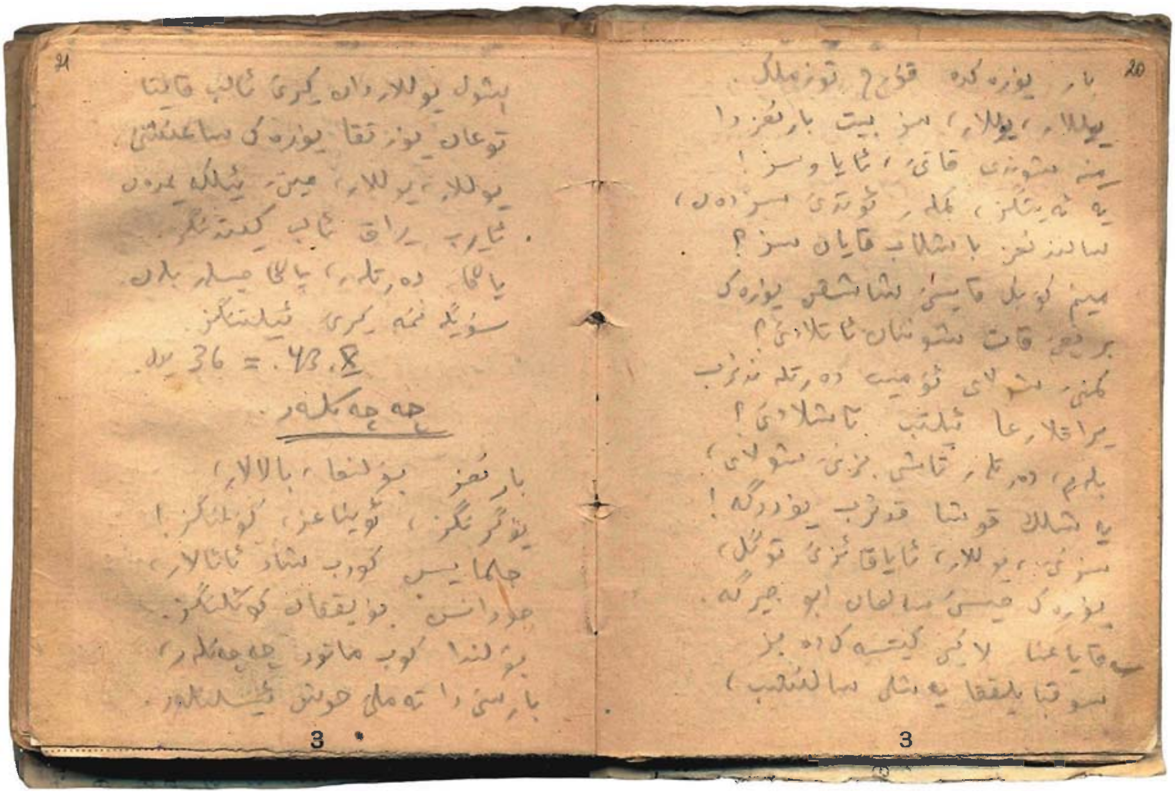

20–21

Бар йөрәктә корыч түземлек.
Юллар, юллар, сез бит барыгыз да
Менә шундый каты, аяусыз!
Йә, әйтегез, кемнәр үтте сездән,
Салындыгыз башлап каян сез?
Минем кебек, кайсы шашкын йөрәк
Беренче кат шуннан атлады?
Кемне шулай өмит, дәртләндереп,
Еракларга илтеп ташлады?
Беләм, дәртләр ташый безнең шулай,
Яшьлек куша кыдырып йөрергә!
Сезне, юллар, аяк эзе түгел,
Йөрәк хисе салган бу җиргә.
Кая гына ләкин китсәк тә без,
Сукбайлыкка яшьли салышып,
Шул юллардан кире алып кайта
Туган йортка йөрәк сагышы.
Юллар, юллар, мине, илкәемнән
Аерып, ерак алып киттегез.
Яңа дәртләр, яңа хисләр белән
Сөйгәнемә кире илтегез!

Х.43=36 юл

ЧӘЧӘКЛӘР

Барыгыз болынга, балалар,
Йөгрегез, уйнагыз, көлегез!
Җылмайсын күреп шат аналар,
Җуансын боеккан күңлегез.
Болында күп матур чәчәкләр,
Барсы да тәмле, хуш ислеләр.

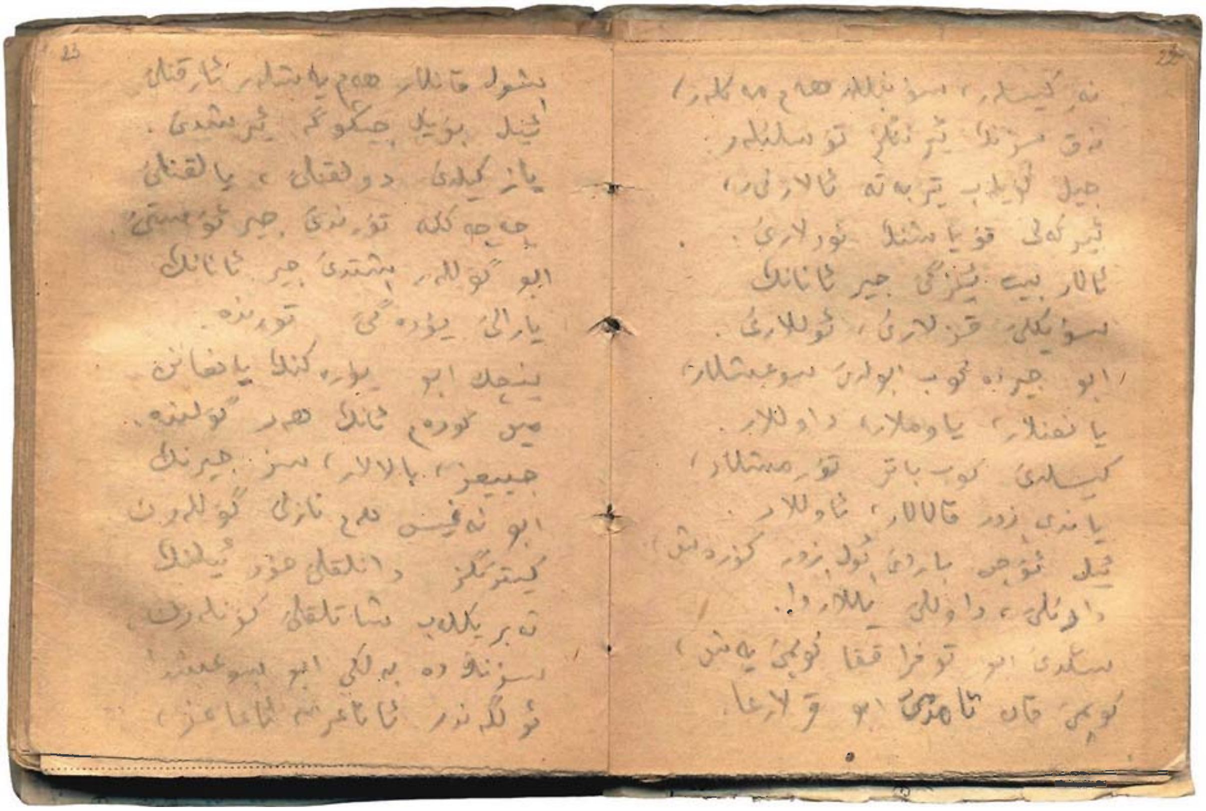 23–22

22–23

Нәркисләр, сөнбелләр һәм мәкләр –
Нәкъ сезнең ирнегез төсләләр.
Җил көйләп тирбәтә аларны,
Иркәли кояшның нурлары.
Алар бит изге җир-ананың
Сөекле кызлары, уллары.
Бу җирдә күп булды сугышлар,
Янгыннар, явымнар, давыллар.
Киселде күп батыр тормышлар,
Янды зур калалар, авыллар.
Ил өчен барды ул зур көрәш
Дарылы, давыллы елларда.
Сеңде бу туфракка күпме яшь,
Күпме кан тамды бу кырларга!

Шул каннар һәм яшьләр аркылы
Ил бөек җиңүгә ирешде.
Яз килде дулкынлы, ялкынлы –
Чәчәккә төренде җир өсте.
Бу гөлләр шытты җир-ананың
Яралы йөрәге түрендә.
Ничек бу йөрәкнең янганын
Мин күрәм аның һәр гөлендә!
Җыегыз, балалар, сез җирнең
Бу нәфис һәм назлы гөлләрен,
Китрегез данлыклы, хөр илнең
Тәбрикләп шатлыклы көннәрен.
Сезнең дә, бәлки, бу сугышта
Үлгәндер атагыз, агагыз,

ЭЧТӘЛЕК. СОДЕРЖАНИЕ

Үлемне җиңгән җырлар. *Рафаэль Мостафин* 5
Неумирающие песни. *Рафаэль Мустафин* 9

Беренче «Моабит дәфтәре» 13
Икенче «Моабит дәфтәре» 81

Хронологик тәртипкә салынган «Моабит дәфтәрләре» шигырьләре 134

1. Кыз җыры /I дәфтәр –60/ 134
2. Хат *(Җыр)* /II дәфтәр –112/ 134
3. Яулык /I дәфтәр –59/ 134
4. Кичер, илем! /II дәфтәр –103/ 134
5. Ирек /I дәфтәр –44/ 135
6. Урман /II дәфтәр –102/ 136
7. Кызыл ромашка /I дәфтәр –51; II дәфтәр –127/ 136
8. Сандугач һәм чишмә *(Баллада)* /I дәфтәр –47/ 136
9. Кошчык /I дәфтәр –45; II дәфтәр –94/ 138
10. «Үткәндә кичергән...» /I дәфтәр –43/ 139
11. Авыру сызмалар /I дәфтәр –61/ 139
12. Сыра залында /I дәфтәр –58/ 139
13. Шагыйрь /I дәфтәр –37; II дәфтәр –126/ 141
14. Аерылу /I дәфтәр –43/ 141
15. Дару /II дәфтәр –114/ 141
16. Кылыч /II дәфтәр –113/ 142
17. Ишек төбендә /I дәфтәр –53/ 142
18. Тик булса иде ирек *(Җыр)* /I дәфтәр – 45; II дәфтәр –95/ 142
19. Кол /I дәфтәр –54/ 143
20. Хәдичә /I дәфтәр –30; II дәфтәр –110/ 143
21. Томаулы гыйшык /I дәфтәр –55; II дәфтәр –100/ 144
22. Бүреләр /I дәфтәр –46; II дәфтәр –122/ 144
23. Гашыйк һәм сыер /I дәфтәр –22; II дәфтәр –125/ 145
24. Бер кызга /I дәфтәр –52/ 145
25. Бакчачы /II дәфтәр –112/ 146
26. Соңгы җыр /I дәфтәр –45; II дәфтәр –129/ .. 146
27. Назлы сөяркә /II дәфтәр –131/ 146
28. Кандала /II дәфтәр –90/ 146
29. Сөеклемә /I дәфтәр –20; II дәфтәр –93/ 146
30. Чыныккан яшьлек /I дәфтәр –19; II дәфтәр –87/ 147
31. Гөл кабере /I дәфтәр –36/ 147
32. Сәгать /I дәфтәр –36/ 148
33. Иркәм /I дәфтәр –38/ 148
34. Бәла /I дәфтәр –42/ 149
35. Ана бәйрәме /I дәфтәр –39/ 149
36. Егет юлы /I дәфтәр –50/ 150
37. Мәхкүм /I дәфтәр –60; II дәфтәр –100/ 150
38. Төрмәдә төш /I дәфтәр –62/ 151
39. Син онтырсың /I дәфтәр –71/ 151
40. Төрмә сакчысы /I дәфтәр –73; II дәфтәр –129/ 151
41. Хөкем алдыннан /I дәфтәр –66/ 151
42. Бөрлегән /I дәфтәр –18/ 152
43. Тозлы балык /I дәфтәр –18/ 152
44. Тау елгасы /I дәфтәр –17; II дәфтәр –124/ .. 152
45. Юллар /I дәфтәр –23/ 153
46. Күлмәк /I дәфтәр –26; II дәфтәр –98/ 153
47. Соңгы үпкә /I дәфтәр –29; II дәфтәр –96/ ... 154
48. Сугыштан соң /I дәфтәр –31; II дәфтәр –96/ 154
49. Сержант /I дәфтәр –32/ 155
50. Яз өмәсе /I дәфтәр –33/ 156
51. Төзүче /I дәфтәр –35/ 156
52. Двинага /I дәфтәр –47/ 156
53. Яшь ана /I дәфтәр –56/ 157
54. Соңгы хатирә /I дәфтәр –58/ 157
55. Аяксыз /I дәфтәр –62/ 158
56. Вәхшәт *(Пьесадан)* /I дәфтәр –64/ 158
57. Авырудан соң /I дәфтәр –66/ 159
58. Шатлыкны каршылап /I дәфтәр –67/ 159
59. Борча /I дәфтәр –68/ 159
60. Дуска /I дәфтәр –72/ 160
61. Үлемгә /I дәфтәр –74/ 160
62. «Илгә кергәч Иван...»/ /I дәфтәр –69/ 161
63. Юату /I дәфтәр –70/ 161
64. Буран /I дәфтәр –15/ 161
65. Терелү /I дәфтәр –18/ 162
66. Күршеләр /I дәфтәр –21/ 162
67. Чәчәкләр /I дәфтәр –24; II дәфтәр –85/ .. 163
68. Егет көче /I дәфтәр –77; /II дәфтәр –85/ .. 163
69. Ышанма /II дәфтәр –83/ 164
70. Җырларым /II дәфтәр –83/ 164
71. Икейөзле дуска /II дәфтәр –85/ 164
72. Кыз теләге /II дәфтәр –84/ 164
73. Сөю /II дәфтәр –90/ 164
74. Хыял /II дәфтәр –92/ 165
75. Була кайчак /I дәфтәр –63; II дәфтәр –126/ 165
76. Катыйльгә /I дәфтәр –68/ 165
77. Упкын /II дәфтәр –116/ 165
78. Шагыйрь сые /II дәфтәр –118/ 166
79. Таш капчык /II дәфтәр –116/ 166
80. Кар кызы /II дәфтәр –88/ 167
81. Бер үгет /II дәфтәр –102/ 167
82. Имән /II дәфтәр –109/ 168
83. Бала йокысы /II дәфтәр –107/ 168
84. Серле йомгак /II дәфтәр –105/ 169
85. Алман илендә /II дәфтәр –107/ 169
86. Батырлык турында /II дәфтәр –91/ 170
87. «Мәсгут килер...» /I дәфтәр –77/ 170
88. «Кызыктырма, яшьлек...» /I дәфтәр –77/ 170
89. Бүләгем /II дәфтәр –115/ 170
90. Дүрт гөл /II дәфтәр –118/ 170
91. Балыкчылар /II дәфтәр –119/ 171
92. Яралар /II дәфтәр –120/ 171
93. Табут /II дәфтәр –121/ 172
94. Яңа ел теләкләре /II дәфтәр –130/ 172

Хронологическая последовательность стихов «Моабитских тетрадей» 173

1. Песня девушки. *Перевод В. Ганиева* 173
2. Письмо *(Песня). Перевод А. Ахматовой* 173
3. Платочек. *Перевод В. Ганиева* 173
4. Прости, родина! *Перевод И. Френкеля* 173
5. Воля. *Перевод М. Львова* 174
6. Лес. *Перевод С. Северцева* 175
7. Красная ромашка. *Перевод И. Френкеля* 175
8. Соловей и родник *(Баллада). Перевод И. Френкеля* 175
9. Пташка. *Перевод В. Ганиева* 177
10. Былые невзгоды. *Перевод С. Ботвинника* 178
11. Неотвязные мысли. *Перевод И. Френкеля* 178
12. В пивном зале. *Перевод В. Ганиева* 178
13. Поэт. *Перевод А. Тарковского* 179
14. Расставанье. *Перевод Р. Морана* 180
15. Лекарство. *Перевод М. Лисянского* 180
16. Меч. *Перевод А. Тарковского* 180
17. Звонок. *Перевод Л. Пеньковского* 181
18. Лишь была бы волюшка. *Перевод Т. Ян* 181
19. Раб. *Перевод М. Львова* 181
20. Хадича. *Перевод Я. Козловского* 182
21. Любовь и насморк. *Перевод Я. Козловского* 182
22. Волки. *Перевод И. Френкеля* 183
23. Влюбленный и корова. *Перевод В. Ганиева* 183
24. Одной девушке. *Перевод С. Северцева* 184
25. Садовод. *Перевод Т. Ян* 184
26. Последняя песня. *Перевод Л. Дудаева* 184
27. Капризная любовница. *Перевод В. Ганиева* 185
28. Клоп. *Перевод И. Френкеля* 185
29. Любимой. *Перевод И. Френкеля* 185
30. Сталь. *Перевод П. Антокольского* 185
31. Могила цветка. *Перевод С. Липкина* 186
32. Часы. *Перевод А. Ахматовой* 186
33. Милая. *Перевод Н. Гребнева* 187
34. Беда. *Перевод С. Маршака* 187
35. Праздник матери. *Перевод С. Липкина* 187
36. Путь джигита. *Перевод К. Арсеневой* 188
37. Осужденный. *Перевод Т. Ян* 189
38. Сон в тюрьме. *Перевод Р. Морана* 189
39. Ты забудешь. *Перевод М. Петровых* 189
40. Тюремный страж. *Перевод И. Френкеля* 189
41. Перед судом. *Перевод В. Ганиева* 190
42. Костяника. *Перевод А. Ахматовой* 190
43. Соленая рыба. *Перевод Ю. Гордиенко* 190
44. Горная река. *Перевод В. Державина* 190
45. Дороги. *Перевод В. Ганиева* 191
46. Рубашка. *Перевод И. Френкеля* 191
47. Последняя обида. *Перевод И. Френкеля* 192
48. После войны. *Перевод И. Френкеля* 192
49. Сержант. *Перевод А. Шпирта* 193
50. Помощь весне. *Перевод В. Гончарова* 194
51. Строитель. *Перевод С. Северцева* 194
52. К Двине. *Перевод Л. Дубаева* 194
53. Молодая мать. *Перевод В. Ганиева* 195
54. Последнее воспоминание. *Перевод В. Ганиева* 196
55. Без ноги. *Перевод И. Френкеля* 196
56. Варварство. *Перевод С. Липкина* 196
57. После болезни. *Перевод А. Ахматовой* 197
58. Уходи, горе. *Перевод С. Ботвинника* 197
59. Блоха. *Перевод С. Ботвинника* 197
60. Другу. *Перевод А. Шпирта* 198
61. К смерти. *Перевод Л. Пеньковского* 198
62. «Нагрянул Иоганн...». *Перевод В. Ганиева* 199
63. Утешение. *Перевод А. Тарковского* 199
64. Буря. *Перевод А. Тарковского* 199
65. Выздоровление. *Перевод Л. Пеньковского* 200
66. Соседи. *Перевод Р. Морана* 200
67. Цветы. *Перевод С. Липкина* 201
68. Сила джигита. *Перевод А. Шпирта* 202
69. Не верь! *Перевод И. Френкеля* 202
70. Мои песни. *Перевод С. Липкина* 202
71. Двуличному. *Перевод В. Ганиева* 202
72. Избранник. *Перевод А. Тарковского* 202
73. Любовь. *Перевод Р. Морана* 203
74. Мечта. *Перевод Гл. Семенова* 203
75. Случается порой. *Перевод С. Маршака* 203
76. Палачу. *Перевод С. Липкина* 203
77. Водоворот. *Перевод С. Северцева* 204
78. Угощение поэта. *Перевод В. Ганиева* 204
79. Каменный мешок. *Перевод А. Шпирта* 204
80. Снежная девушка. *Перевод Р. Морана* 205
81. Один совет *(О человечности). Перевод И. Френкеля* 205
82. Дуб. *Перевод И. Френкеля* 206
83. Сон ребенка. *Перевод И. Френкеля* 206
84. Волшебный клубок. *Перевод И. Френкеля* 206
85. В стране Алман. *Перевод И. Френкеля* 207
86. О героизме. *Перевод А. Шпирта* 208
87. «Придет и нас освободит Москва...». *Перевод С. Ботвинника* 208
88. «Юность, юность, сердце обжигая...». *Перевод В. Ганиева* 208
89. Мой подарок. *Перевод Р. Галимова* 208
90. Четыре цветка. *Перевод А. Штейнберга* 208
91. Рыбаки. *Перевод А. Штейнберга* 209
92. Раны. *Перевод А. Тарковского* 209
93. Гроб. *Перевод С. Липкина* 209
94. Новогодние пожелания. *Перевод И. Френкеля* 210